

Ilona Nędzi

ORCID: 0009-0003-3020-7547

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Homogenizacja kultury – utopia czy rzeczywistość? Krytyczne spojrzenie na tezę Francisa Fukuyamy

Abstract

Ilona Nędzi, *Homogenizacja kultury – utopia czy rzeczywistość? Krytyczne spojrzenie na tezę Francisa Fukuyamy* [Homogenisation of culture – utopia or reality? A critical view of Francis Fukuyama's thesis]. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja* nr 1(27) 2025, Poznań 2025, pp. 213–228, Adam Mickiewicz University Press. ISSN (Online) 2719-2717, ISSN (Print) 2300-0422. <https://doi.org/10.14746/kse.2025.27.1.13>

The idea of cultural homogenisation has been a topic of discussion among scholars since the existence of culture. However, it became more prominent with accelerated globalisation, marked by the rise of Western (American) culture. In this context, Fukuyama (1998) advanced the thesis that culture will ultimately become homogenised. To verify the researcher's thesis and provide a critical view of the statements made by scientists, the analysis was based on the analysis of publications, scientific speeches, and verified press information. By demonstrating the fallibility of Fukuyama (1998), four aspects are presented: psychological, cultural dualism, cultural identity and legal. The psychological aspect demonstrates the necessity for positive experiences derived from travel, particularly exposure to unfamiliar cultures. The cultural dualism aspect underscores the simultaneous engagement with global culture while preserving distinctiveness. The cultural identity aspect highlights the strong sense of separateness within society, exemplified by the preservation of national or local identities, as seen in the case of Catalonia. The final aspect, the legal aspect, discusses the concepts of globalisation of law and global law, and finally questions them with the introduction of the concept of dualism of law. Based on observed legal processes in the world and analysis of literature, a new concept was introduced – dualism of law, naming this previously unnamed phenomenon. Consequently, it was determined that the hypothesis proposed by the researcher was erroneous, and a favourable trajectory for the advancement of global culture was delineated, orienting itself towards the cultural dualism that is extant in the business.

Keywords

culture homogenisation; globalisation; global culture; cultural identity; cultural dualism

Wprowadzenie

Prawdziwość twierdzeń na temat otaczającej nas rzeczywistości zależy od szczegółowej analizy dostępnych, aktualnych informacji i opracowań naukowych. Istotna jest także zawartość merytoryczna przedmiotów owej analizy, co znacząco wpływa na jakość i wiarygodność pracy naukowej. Zwraca się uwagę, że współcześnie łatwiej o weryfikację tez wypowiedzianych przez naukowców niż ponad ćwierć wieku temu. Związane jest to zarówno z rozwojem nauki, jak i wpływającym czasem, który umożliwia krytyczne podejście do sformułowanych twierdzeń. W efekcie trafnie można wykazać ich fałszywość. Jednak niektóre tezy, które padły z ust osób reprezentujących świat nauki, były błędne w czasie ich wygłoszenia. Tak jest w przypadku rozmowy Francisa Fukuyamy z Merill Lynch Forum z 1998 roku, w czasie której Fukuyama wypowiedział wiele tez naznaczonych błędem. Jedna z nich to: „culture will ultimately become homogenized” (Fukuyama, 1998), czyli w przełożeniu „kultura ostatecznie ulegnie homogenizacji”. Tutaj zaznacza się, że *homogenizacja kultury* może być różnie rozumiana, np. Sirojć (2012) rozumie ją jako dominację kultury zachodniej. Natomiast Conversi (2010) zauważa, że *homogeniczność*, tj. ujednolichenie, jest konstrukcją ideologiczną – ideą ludzkiej homogeniczności, która zakłada istnienie zjednoczonej, integralnej społeczności, i jego zdaniem nie opisuje aktualnego zjawiska. Przeze mnie jest rozumiana jako ujednolichenie się kultury, któremu towarzyszy zanik lokalności (kultury lokalnej – odrębności danego państwa i grup lokalnych na jego terytorium), w odniesieniu do tezy wygłoszonej przez Fukuyamę (1998). Ukazuje to więc konieczność weryfikacji tez i opinii wygłaszanych przez naukowców, tak jak w przypadku Angusa Deatona, który sam postanowił zweryfikować swoje opinie, tezy wygłoszone kilkadziesiąt lat temu (Kaplan, 2024). Naukowcy i społeczeństwo powinni więc krytycznie podchodzić do słów wypowiedzianych przez ludzi nauki, nie traktując ich słów jako prawdy objawionej. Wiąże się to z ogromną odpowiedzialnością spoczywającą na osobach zawodowo zajmujących się nauką, gdyż muszą one jeszcze dokładniej weryfikować dostępne informacje, co w obecnych czasach zalewu informacyjnego jest znacznym wyzwaniem.

Nadrzędnym celem opracowania jest weryfikacja tezy Fukuyamy (1998), że „kultura ostatecznie ulegnie homogenizacji”. W artykule podjęto się tego w momencie ścierania się kultury Zachodu i Chin. Siła Zachodu zależy bowiem nie od homogeniczności narodów, ale ich odrębności, tzn. siły wartości i tradycji państw. Weryfikacja twierdzenia naukowca opiera się na analizie publikacji i wystąpień naukowych z różnych dziedzin nauki oraz informacji prasowych, czyli ogólnodostępnych danych. Sprawdzając prawdziwość tezy badacza, przedstawia się cztery

aspekty – psychologiczny, dualizmu kulturowego, tożsamości kulturowej i prawny. Pozwala to w szerszym zakresie zweryfikować tezę, uwzględniając te aspekty, które były znane tej osobie w momencie wygłoszenia owego twierdzenia. Publikacje i wystąpienia naukowe stanowią podstawę niniejszego opracowania, a zweryfikowane informacje prasowe doskonale je uzupełniają. W ten sposób zaproponowano nowatorską, chociaż znaną za granicą metodykę opracowywania artykułów naukowych, polegającą na wykorzystywaniu źródeł prasowych na równi z naukowymi. Nowatorskie podejście polega na tym, że zazwyczaj naukowcy nie opierają się w swej analizie na źródłach internetowych, tylko na innych tekstach naukowych. Tutaj ukazano, że można korzystać ze źródeł internetowych takich jak informacje prasowe w takim samym stopniu, jak ze źródeł naukowych – monografii, artykułów naukowych itd. Jednak nie jest to powszechne i mimo rozwoju technologicznego – narzędzi wykorzystywanych w pracy naukowej i wprowadzania innowacyjnych metod badawczych – nadal obecny jest sceptycyzm wobec tej metody, dlatego mowa o nowatorskim podejściu do pracy naukowej. Drugim celem tego artykułu jest ukazanie na przykładzie krytycznej analizy słów wypowiedzianych przez Fukuyamę (1998) kwestii kluczowej, a mianowicie krytycznego podejścia do opinii lub też wcześniej wypowiedzianych, jak i obecnie padających z ust osób reprezentujących świat nauki.

Artykuł składa się z dwóch części. Pierwsza część to przegląd wybranych definicji pojęć. W drugiej części poruszono aspekty, które weryfikują prawdziwość twierdzenia Fukuyamy (1998). Zostały one przedstawione w następującej kolejności: aspekt psychologiczny, aspekt dualizmu kulturowego, aspekt tożsamości kulturowej, aspekt prawny. Zdecydowano się na wyszczególnienie omawianych aspektów w celu zapewnienia logicznego ciągu i spójności tekstu. Pierwszy ukazany został aspekt psychologiczny, ponieważ przedstawia psychologiczne postrzeganie przez człowieka kwestii kultury – jej jednorodności i różnorodności, co stanowi podstawę dla pozostałych dwóch aspektów pozostających w obszarze kultury. Na podstawie aspektu psychologicznego poruszone zostały aspekty dualizmu kulturowego i tożsamości kulturowej. Są one ze sobą powiązane. Aspekt dualizmu kulturowego znajduje się przed tożsamością kulturową, gdyż dualizm kulturowy jest zagadnieniem ogólnym, schodzącym do poziomu bardziej szczegółowego, jakim jest tożsamość kulturowa. Podkreśla się, że od kwestii psychologicznej przechodzi się do dualizmu kulturowego, stanowiącego rdzeń dalszej weryfikacji prawdziwości wygłoszonej tezy przez Fukuyamę (1998). W tożsamości kulturowej odnosi się do dualizmu kulturowego, akcentując jego zasadność. Natomiast aspekt prawny ściśle wiąże się z dualizmem kulturowym, będącym fundamentem dla opracowania zagadnienia dualizmu prawnego.

Opracowanie może stanowić podstawę dyskusji na temat weryfikacji i przyjmowania bądź odrzucania tez ogłoszonych przez naukowców. Przemawia to więc za ważnością podejmowanej problematyki w tym artykule. Zaprezentowane podejście do sprawdzenia prawdziwości tezy Fukuyamy (1998) ma na celu przedstawienie innowacyjnego sposobu krytycznej analizy wypowiedzi naukowców, wpływających na postrzeganie nauki przez społeczeństwo.

Przegląd wybranych definicji pojęć: globalizacja, kultura globalna, homogenizacja, hogomenizacja kultury

Globalizacja

Pojęcie *globalizacja* w przestrzeni naukowej i publicznej funkcjonuje nie od dziś. Obecnie jest to jedno z najbardziej rozpowszechnionych pojęć w niemal wszystkich językach świata, które nie posiada powszechnie przyjętej definicji (Szmyd, 2006). Wiąże się to z odmiennym podejściem badaczy reprezentujących różne dziedziny nauk do zjawiska globalizacji, jakie cechuje się złożonością i dużą dynamiką (Szmyd, 2006). W artykule przytoczono więc najważniejsze definicje w odniesieniu do podejmowanej problematyki. Według Szmyda (2006) globalizacja jest zespołem różnych przemian współczesnego świata, które zmierzają do scalania i unifikacji objętych nimi dziedzin – głównie ekonomicznych, społecznych, politycznych i kulturowych, a także technologicznych, mentalnych itd., i ponadto modeli życia, wzorców zachowań itp. Podobnie globalizację postrzega Delbruck (1993), dla którego stanowi ona „proces denacjonalizacji rynków, praw i polityki, w sensie łączenia narodów i jednostek w imię wspólnego dobra” (za: Fidler, 1996). Natomiast cytowany przez Maślocha (2005) McGrew sformułował pojęcie globalizacji akceptowalne przez badaczy w brzmieniu: „globalizacja polega na wielkości powiązań i wzajemności oddziaływań państw i społeczeństw, tworzących obecny system światowy. Globalizację cechują zatem dwa wymiary: zakres (zasięg) oraz intensywność (głębokość)” (Maśloch, 2005, s. 17). Jak słusznie zauważa Maśloch (2005), proces ten tworzą zjawiska, które swoim zasięgiem obejmują znaczną część kuli ziemskiej przez intensywność współpracy między państwami i powiązań między społeczeństwami stanowiącymi społeczność globalną. Podobny pogląd na globalizację reprezentuje Abdullahi (2024), według którego globalizacja znacząco ułatwiła wzajemne połączenia między społeczeństwami, kulturami i gospodarkami na całym świecie. Jednocześnie zauważa on, że rosną obawy związane z homogenizacją kulturową, w ramach której odmienne kultury są marginalizowane lub sprowadzane do jednego wspólnego globalnego nurtu. Kołodko (2001) natomiast,

odnosząc się do trzeciego przełomu w procesie globalizacji, jakim jest współczesność, stwierdza, iż „globalizacja to proces tworzenia zliberalizowanego i zintegrowanego światowego rynku towarów i kapitału oraz kształtowania się nowego międzynarodowego ładu instytucjonalnego służącego rozwojowi produkcji, handlu i przepływów finansowych na skalę całego świata” (Kołodko, 2001, s. 5). Należy rozumieć, że globalizacja poprzez prawa ekonomii oddziałuje na różne sfery życia społeczeństw, np. kulturę, styl życia, dostęp do nowych technologii. Warto zaznaczyć, że w nurcie ekonomicznym definicję globalizacji sformułował Bhagwati, przytoczony przez Rzepkę (2006), według którego globalizacja stanowi integrację narodowych gospodarek ukierunkowaną na międzynarodową gospodarkę opartą na handlu, bezpośrednich inwestycjach zagranicznych, przepływach krótkoterminowego kapitału, migracjach pracowniczych i przepływie technologii. Bardzo silnie wpływa to na tworzenie się kultury globalnej przez dostępność takich samych produktów, usług, rozwiązań technologicznych itp. w większości regionów świata, a także na mobilność społeczeństw.

Kultura globalna

Termin *kultura* odnosi się do wielu sfer życia społecznego i jest przedmiotem zainteresowania kilku dyscyplin naukowych, np. kulturoznawstwa, filozofii, socjologii. Szczepański (1963) cytowany przez Gruchołę (2010) stwierdza, że „kultura to ogół wytworów działalności ludzkiej, materialnych i niematerialnych, wartości i uznawanych sposobów postępowania, zobiektywizowanych i przyjętych w dowolnych zbiorowościach, przekazywanych innym zbiorowościom i następnym pokoleniom” (Gruchoła, 2010, s. 111). Rozumie się więc, że kultura niesie ze sobą pewne dziedzictwo materialne i niematerialne, które warunkuje funkcjonowanie danej zbiorowości. Powoduje to, iż kultura nie jest czymś dawnym, odległym i nieistotnym, ale wręcz przeciwnie – to ona warunkuje styl życia, zachowanie czy przyjmowanie i formułowanie określonych norm danego społeczeństwa, co stanowi tożsamość kulturową. Tożsamość kulturowa jest kamieniem węgielnym tożsamości narodowej, a na tożsamość kulturową jednostki składają się dwa komponenty: tożsamość narodu i jej wielowymiarowy charakter (Bouymaj i Pereira, 2022). Ważne są więc wszystkie te procesy, które dotyczą kultury, zwłaszcza dążenia do odrębności kulturowej lub ujednolicania kultury w ujęciu globalnym.

Na tej płaszczyźnie pojawia się już wcześniej wspomniane pojęcie kultury globalnej. Według Niesporka (2008) kultura globalna funkcjonuje bez związku z terytorium, tworzy się przez współzależność różnorodnych kultur lokalnych i rozwój kultur nieposiadających jednoznacznego zakotwiczenia w obszarze określonego terytorium oraz obejmuje wzajemnie ze sobą dostępne i powiązane poza czasem

i przestrzenią „informacje i tożsamości”. Cechuje ją odcięcie od przeszłości, gdyż jest tu i teraz (Niesporek, 2008). Czaja (2020) natomiast wskazuje, że w ramach grupy przepływów i syntezy kulturowej definiuje się kulturę globalną jako jedną kulturę obejmującą cały świat, a jej adresaci są równoprawnymi obywatelami tego samego globu. Podobnie kulturę globalną zdefiniował Tomlinson (1999), według którego oznacza ona pojawienie się jednej kultury, swoim zasięgiem obejmującej wszystkich na ziemi, zastępującej inne systemy kulturowe (za: Xue, 2008). Także dyfuzjoniści (wyznawcy teorii dyfuzjonizmu, która przypisuje dyfuzji kulturowej szczególne znaczenie w procesie rozwoju, jak i zmiany kultury, (*Dyfuzjonizm* – hasło, b.d.) wiązali globalne zjawiska kulturowe z przenikaniem się wzorców kulturowych, kontaktami międzyludzkimi wzajemnie na siebie oddziałującymi, prowadzącymi do ujednolicania, którego podstawę stanowi dyfuzja zjawisk kulturowych (Czaja, 2020). Jak zauważa Czaja (2020), współczesne pojmowanie kultury globalnej wiąże się z handlem produktami kultury, np. produkty centrów światowej rozrywki, i rozwojem nowoczesnych technologii, takich jak internet, techniki komunikacji (np. Internations), co sprawia, że jest ona dostępna w dowolnym miejscu na świecie.

Homogenizacja

Warto zwrócić uwagę na pojęcie homogenizacji, które pojawia się w tytule pracy. Postanowiono przytoczyć jego definicję celem lepszego zrozumienia terminu *homogenizacja kultury*. Według Słownika języka polskiego PWN homogenizacja to „przemieszanie i połączenie wielu elementów w jedną całość” oraz „proces ujednolicania świadomości społecznej, postaw, zachowań i ról społecznych w ramach grup, kategorii lub całych społeczeństw” (*Homogenizacja* – hasło, b.d.). Należy rozumieć, że ów termin odnosi się do zjawiska ujednolicania się w przestrzeni społecznej, która swoim zasięgiem może objąć przestrzeń globalną. Homogenizację można także zdefiniować jako proces społeczno-polityczny wspierający homogeniczność kulturową, którym kierują elity polityczne (Conversi, 2007). W tym znaczeniu homogenizacja napędzana przez elity narzuca zmiany społeczno-kulturowe prowadzące do ujednolicenia kulturowego (Conversi, 2007).

Homogenizacja kultury

Pojęcie *homogenizacja kultury* wiąże się z procesem globalizacji kultury, który jest jedną z koncepcji globalizacji, polegającym na transferze i transplantacji dominujących stylów życia i zrównaniu modeli konsumpcji, w którym przekaz medialny pełni znaczącą rolę (Maśloch, 2005). Globalizacja przyczyniła się do zwiększenia się obaw związanych z homogenicznością kulturową, w której to dominujące kul-

tury przejmują i niszczą rodzime, prowadząc do wyginięcia rdzennych kultur, ich zwyczajów i tożsamości, gdyż są one wypierane przez globalne standardy (Balogun i Aruoture, 2024). Homogenizacja kultury jest więc procesem, w którym lokalne kultury upodabniają się do siebie z powodu dominujących globalnych cywilizacji (Balogun i Aruoture, 2024). Homogenizacja kulturowa ma na celu zgodność kulturową, która może dążyć do homogeniczności etnicznej, w zależności od interesów elit politycznych (Kumpoh, 2023). Może przybrać formę inżynierii społecznej, realizowanej przez elity państwowe w celu uczynienia państwa i obywateli zgodnymi etnicznie i kulturowo przez stosowanie takich środków jak zakazy używania języków mniejszościowych, wywieranie nacisku na ścisłą jednojęzyczność i asymilację (Conversi, 2008). Santos (2004) zauważa, że homogenizacja kulturowa zmniejsza różnorodność kulturową przez popularyzowanie jednolitych symboli kulturowych, wliczając w to formy spędzania wolnego czasu (za: Dąbrowski i Środa-Murawska, 2022). Hynes (2021) stwierdził, że homogenizacja kulturowa już teraz ogarnia świat, który zdominowały Stany Zjednoczone i zachodnie systemy wartości, w tym style życia napędzane przez konsumpcję promowaną przez kompleks cyfrowej rozrywki i przemysłu. Wskazuje to na dążenie do homogenizacji kulturowej, w której wiodącą kulturą jest kultura zachodnia z dominacją USA, gdyż do chwili obecnej do całkowitej, tj. ostatecznej, homogenizacji kultury nie doszło. Dowodzi to, że celem jest dążenie do zgodności granic etnicznych i politycznych, tworzących spójne, zjednoczone społeczności obywateli pod kontrolą rządu (Conversi, 2010). Conversi (2010) rozpatrywał to w ujęciu państwowym, a tu dotyczy to ujęcia globalnego. W ujęciu globalnym elity polityczne z dominujących kultur USA i zachodniej przez globalizację narzucają dominującą kulturę reszcie świata, chcąc doprowadzić do homogenicznej społeczności globalnej. Albrow (1990) przytoczony przez Pieterse'a (1994) również wyraża pogląd, że efektem globalizacji ma być połączenie narodów świata w jedno światowe społeczeństwo, społeczeństwo globalne. Także Hołyst (2013) zauważa, że homogenizacja kultury w założeniu ma doprowadzić do ujednolicenia się kultury, a mianowicie zastąpienia kultur lokalnych kulturą globalną przez proces globalizacji, który osłabia stare granice będące atrybutem suwerenności państw.

W związku z tym rozumie się, że homogenizacja kultury to proces prowadzący do upowszechniania i ujednolicania wzorców, np. uniwersalny standard praw człowieka, a także powodujący uniformizację i standaryzację warunków życia i postępowania ludzi, skutkujący zacieraniem się granic kulturowych (*Homogenizacja kultury* – hasło, b.d.; Hołyst, 2013). Trzeba podkreślić, iż homogenizacja kultury dotyczy zjawiska ekspansji kultury zachodniej, zwłaszcza amerykańskiej, co prowadzi do kształtowania się podobnego typu świadomości przez dostępność takich samych

filmów, czasopism, zabawek, mody itd., i w ten sposób utrwała wśród odbiorców globalny styl życia (Szmyd, 2006). Na uwagę zasługuje fakt, że w przypadku Katalonii (Hiszpania) tak się nie stało, co ukazuje, że homogenizacja kultury może do tego nie prowadzić, gdyż społeczeństwa są świadome swojej odrębności kulturowej.

Weryfikacja prawdziwości twierdzenia Fukuyamy – ostateczna homogenizacja kultury

Teza wygłoszona przez Fukuyamę (1998) zakłada, że dojdzie do ostatecznej homogenizacji kultury. Za tym przekonaniem stało zapewne to, iż globalizacja prowadzi do przewidywalności i uporządkowania sytuacji, w jakich może znaleźć się człowiek, czego wynikiem jest uniwersalizacja funkcjonowania wszystkich sfer życia społecznego (Hołyst, 2013). Także w swojej wypowiedzi Fukuyama (1998) uwzględnił dążenia do ukształtowania osobowości globalnej, która wyparłaby osobowość regionalną. Miałoby to zostać osiągnięte przez obowiązywanie wszędzie tych samych praw, upowszechnienie podobnego stylu życia oraz dostępność identycznych artykułów konsumpcyjnych (Hołyst, 2013). W efekcie Fukuyama (1998) wygłosił tezę, iż kultura ostatecznie ulegnie homogenizacji.

Aspekt psychologiczny

Fukuyama (1998) nie uwzględnił jednak wielu istotnych faktów, np. z psychologicznego punktu widzenia człowiek potrzebuje pozytywnych doznań, jakie zapewniają podróże – odwiedzanie nowych miejsc, zwłaszcza o odmiennej kulturze podróżującego. Zapobiega to uczuciu monotonii, które ogarnęłoby ludzkość, gdyby ostateczna homogenizacja kultury doszłaby do skutku. Kowalik (2004) przytoczony przez Hołysta (2013) przewidział, że w wyniku ukształtowania osobowości globalnej (obecnie przykładem takiego państwa są USA) ludzie doświadczaliby dylematu – spokojne i nudne życie czy urozmaicone przez alkohol, narkotyki i inne używki, co spowodowałoby wykluczenie społeczne. Znaczy to, że monotonia nie leży w naturze człowieka. Ukazują to właśnie USA, ponieważ mimo przywiązania do państwa (symboli narodowych, Independence Day itp.) z jednej strony (co stoi za sukcesem integracji imigrantów), z drugiej strony brakuje silnej tożsamości kulturowej, która wzmocniłaby więzi społeczne wewnątrz państwa i zmniejszyłaby odsetek zachowań ryzykownych. Potwierdza to, że ostateczna homogenizacja kultury niesie za sobą ogromny wpływ na psychikę człowieka. Wpływ ten trudno przewidzieć, gdyż wszystko zależy od poziomu uniwersalizacji (regulatorów życia społecznego) i zakończenia z sukcesem procesu globalizacji (Hołyst, 2013). W za-

łożeniu ów sukces ma polegać na niedoprowadzeniu do znacznego osłabienia narodowo-państwowej organizacji świata, aby nie naruszyć obecnego ładu społecznego przez nasilenie ruchów nacjonalistycznych i religijnych ukierunkowanych na wprowadzenie własnych wariantów ładu społecznego (Hołyst, 2013).

Aspekt dualizmu kulturowego

W związku z powyższym najlepszym rozwiązaniem jest rozwój kultury globalnej w kierunku dualizmu kulturowego, który nie degraduje kultur tożsamościowych (Hołyst, 2013). Dualizm kulturowy polega na tym, że ludzie pozostają w zasięgu kultury globalnej, ale nie są pozbawieni swojej odrębności – uczestniczą w kulturach narodowych, etnicznych, lokalnych (Hołyst, 2013). Obserwuje się go zwłaszcza na szczeblu międzynarodowym, gdzie obecny jest świat biznesu. Kultura globalna zapewnia uniwersalny kod komunikacji, który umożliwia prowadzenie działalności gospodarczej w wielokulturowym świecie (Hołyst, 2013). Jak zauważa Wolf (2004), przytoczony przez Hołysta (2013), ów dualizm umożliwia wykształconym ludziom sprawne poruszanie się w świecie biznesu dzięki umiejętności dekodowania symboli kultury globalnej, przy równoczesnym pozostawaniu w swoich korzeniach kulturowych – wartościach i symbolach. Należy podkreślić, że obecnie dualizm kulturowy obecny jest nie tylko w świecie biznesu, ale również w innych sferach życia społecznego. Dowodzi to więc, że Fukuyama (1998) mylił się w swoim twierdzeniu, ponieważ zamiast dążenia do ostatecznej homogenizacji kultury obserwuje się dążenia do dualizmu kulturowego. W momencie wygłaszania owej tezy Fukuyama (1998) był świadkiem rozwoju kultury globalnej w kierunku dualizmu kulturowego na szczeblu globalnego biznesu i zakładał, że w tym miejscu ekspansja dualizmu kulturowego zakończy się. Pomylił się jednak, gdyż dualizm kulturowy jest bardziej akceptowalny przez społeczeństwa niż koncepcja przymusowego przyjęcia osobowości globalnej, do której doprowadziłaby ostateczna homogenizacja kultury.

Aspekt tożsamości kulturowej

Warto zwrócić uwagę, że w założeniu Fukuyamy (1998) do całkowitej homogenizacji kultury w naturalny sposób, bez jej przymusowego narzucenia, może nie dojść. Nawet jeśliby doprowadzono do ostatecznej homogenizacji kultury, to społeczeństwa mogłyby zachować swoją odrębność przez zachowanie tożsamości narodowej czy lokalnej, która byłaby przekazywana konspiracyjnie. Potwierdzeniem tego jest przetrwanie i rozwój kultury polskiej w okresie zaborów pomimo prowadzonej przez zaborców polityki, której celem było wynarodowienie Polaków i dyskryminacja kultury polskiej (Czaja, 2020). Wskazuje to, że tożsamość kulturowa stanowi mocną tkankę, której całkowite zniszczenie jest niemożliwe (Czaja,

2020). W tym przekonaniu utwierdza fakt poczucia silnej odrębności Katalończyków w Hiszpanii, które opiera się na dziedzictwie kulturowym minionych dziejów, języku katalońskim oraz katalonizmie, głównie politycznym, m.in. w postaci działań partyjnych, które instytucjonalizuje się na poziomie struktur unijnych w formie porozumień (Biernacka, 2018). Z tego powodu przez lata wzmocnił się również nacjonalizm kataloński, który jednak nie jest popierany przez wszystkich mieszkańców Katalonii, gdyż pogląd na wywalczenie suwerenności zależy od postrzegania korzystnego lub niekorzystnego scenariusza dla gospodarki Katalonii i osobistego respondentów (Biernacka, 2018). Biernacka (2018) przeprowadziła badania na terenie Wspólnoty Autonomicznej Katalonia w formie indywidualnych wywiadów pogłębionych na 40 respondentach, przy zastosowaniu metody „twarzą w twarz”. Badania Biernackiej (2018) koncentrowały się na tożsamości respondentów, idei Krain Katalońskich oraz na opinii respondentów na temat dążeń niepodległościowych Katalonii. Głównym przedmiotem jej badań była interpretacja zjawisk otaczającej ich rzeczywistości społeczno-politycznej (Biernacka, 2018). Zwraca się uwagę, że ostatnie referendum w Katalonii w sprawie niepodległości odbyło się 1 października 2017 roku. Według władz lokalnych 90% głosujących było za odłączeniem się od Hiszpanii (Biskup i Szymańska, 2017). Rząd Hiszpanii uznał jednak, że referendum odbyło się w sprzeczności z hiszpańską konstytucją i uznał je za nielegalne (Zatyka, 2022). Z kolei w 2023 roku premier Hiszpanii Pedro Sánchez złożył wniosek, aby trzy regionalne języki kraju – kataloński, galijski i baskijski – stały się obowiązującymi językami Unii Europejskiej (Alonso i Liboreiro, 2023). Ów wniosek nie uzyskał jednak koniecznego poparcia podczas spotkania ministrów w Brukseli (Alonso i Liboreiro, 2023). Ukazuje to wpływ silnie tożsamościowych kulturowo regionów Hiszpanii na politykę państwa, gdyż wniosek premiera był związany z poszukiwaniem przez niego wsparcia wśród ich mieszkańców, w wyniku nierozstrzygniętych wyborów parlamentarnych (Alonso i Liboreiro, 2023). Podkreśla się więc znaczny wpływ lokalnych kultur na politykę państwa, co świadczy o tym, że w powyższym przypadku zarówno w ujęciu globalnym, jak i lokalnym homogenizacja kultury w rozumieniu Fukuyamy (1998) nie zachodzi. Tym samym Fukuyama nie miał racji, że ostatecznie do homogenizacji kultury dojdzie, gdyż na poziomie lokalnym w Hiszpanii obserwuje się silny związek kulturowy z danym regionem. W związku z powyższym stwierdza się, że Katalończykom bliżej jest do dualizmu kulturowego, gdyż zachowują oni swoją tożsamość kulturową, a jednocześnie stosują uniwersalny kod komunikacji w biznesie, o czym świadczy rozwój turystyki i działalności gospodarczej w tym regionie. Na przedstawionym przykładzie uzyskano więc potwierdzenie, że dualizm kulturowy zyskał na znaczeniu i jest akceptowany przez społeczeństwo. W efekcie założenie

ostatecznej homogenizacji kultury jest błędne, gdyż popularyzacji ulega, jak zauważa Hołyst (2013), najbardziej pożądaný kierunek rozwoju kultury globalnej, a mianowicie dualizm kulturowy.

Aspekt prawny

Szczególną uwagę zwraca się na fakt, że homogenizacja kultury swoim zasięgiem obejmuje również obowiązywanie jednolitego systemu prawnego. Do tego dąży globalizacja prawa (*globalization law*). Pojawiła się ona w momencie globalizacji rynków i organizacji praktyk biznesowych międzynarodowych korporacji, które wyznaczyły kierunek w stronę jednolitego globalnego prawa umów i prawa handlowego (Shapiro, 1993). Umowy te stanowią rodzaj prywatnego systemu stanowienia prawa, polegającego na tym, że dwie lub więcej umawiających się stron ustala zbiór zasad regulujących ich relacje (Shapiro, 1993). Taki system prawny może istnieć na poziomie ponadnarodowym, nawet jeśli nie ma ponadnarodowego sądu lub suwerena rozstrzygającego spory między stronami umowy i egzekwującego postanowienia stron (Shapiro, 1993). Było to początkiem globalizacji prawa, którego podstawą jest amerykańizacja prawa biznesowego (Barkan, 2011). Jednak krajobraz prawny jest koncepcyjnie i geograficznie zróżnicowany przez nierównomierny rozwój przestrzenny i zróżnicowanie kulturowe państw, co powoduje rozdrobniony i niespójny krajobraz globalnych systemów prawnych (Barkan, 2011). Można więc wywnioskować, iż Fukuyama (1998), głosząc ostateczną homogenizację kultury, zakładał, że na całym świecie będzie obowiązywał jeden wspólny kanon prawny, tzn. prawo globalne. Przez prawo globalne rozumie się połączenie sformalizowanych norm, np. konwencja o równości wynagrodzeń dla kobiet i mężczyzn, konwencja haska o ochronie dzieci, rezolucje ONZ i organizacji, np. Międzynarodowy Trybunał Karny, Europejski Trybunał Praw Człowieka, Organ Rozstrzygania Sporów WTO (Halliday i Osinsky, 2006). Niektóre z ponadnarodowych norm są same w sobie wiążące, ale większość z nich nie jest i tylko zyskują moc prawną po implementacji przez państwa (Halliday, Osinsky, 2006). Niewiążące normy często mają istotną wartość normatywną i perswazyjną (Halliday i Osinsky, 2006). Sprawia to, że państwa muszą dostosować swoje systemy prawne do sprawnego i skutecznego przyjmowania norm globalnych, z naciskiem na rolę sądów w zapewnianiu właściwego respektowania tych norm (Delbruck, 1993).

Mimo że obserwuje się dążenia do prawa globalnego, które ma być ponad prawem państwowym, to jeszcze daleko do pełnego zrealizowania tej idei. Na to wpływa fakt, że choć na świecie funkcjonują instytucje prawne, np. Trybunał Praw Człowieka w Strasburgu – o zasięgu globalnym – i Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej (TSUE) – o zasięgu organizacji, to pomimo istniejących wspólnych

przepisów ich interpretacja znacząco się różni. Na tej podstawie odnosi się wrażenie, iż całkowicie pominięto kluczową kwestię, jaką jest spójna i ujednolicona interpretacja istotnych i wiążących zapisów prawnych, a skoncentrowano się na tworzeniu i wprowadzaniu wspólnego prawa. Potwierdza to Stasiuk i Tischner (2024), które stwierdziły, że wyrok TSUE w sprawie C-334/22 Audi nie jest satysfakcjonujący, ponieważ wskazuje na dowolność interpretacji przepisów dotyczących znaku towarowego (czy doszło do naruszenia, czy do niego nie doszło) przez sądownictwo krajowe państw członkowskich. Tischner, która zabrała głos w trakcie dyskusji na otwartym naukowym zebraniu Katedry, zwróciła także uwagę, że wyrok w tej sprawie nie dał żadnych wskazówek do oceny danego przypadku, co może spowodować, że konsument nie zostanie właściwie poinformowany o tym, iż ów towar nie jest oryginalną częścią zamienną. W efekcie, jak zauważyła, przerzucono odpowiedzialność oceny na sądy krajowe, co świadczy o braku jednolitości prawnej w UE (Stasiuk i Tischner, 2024). Podczas otwartego zebrania naukowego Katedry Prawa Własności Intelektualnej na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego, które odbyło się 1.03.2024 roku, stwierdzono, że problem nadużyć nieodróżniających części zamiennych od oryginalnych będzie narastał, co bezpośrednio wiąże się z dowolnością interpretacji przepisów przez sądy państw członkowskich UE. Na zebraniu poruszono również zagadnienie dotyczące trudności na poziomie dyrektyw UE w sprawie ochrony własności intelektualnej. Należy więc rozumieć, że formowanie nowych przepisów na poziomie unijnym nie jest proste, a co dopiero na poziomie globalnym. Z zarysu przedstawionej problematyki można dostrzec, że ukształtował się dualizm prawny. Wprowadzone pojęcie *dualizm prawny* dotyczy wspólnych przepisów prawnych na poziomie międzynarodowym, tj. globalnym, i norm prawnych na poziomie lokalnym, tj. państwowym, stanowym itp. Wprowadzony termin bezpośrednio odnosi się do początków globalizacji prawa, kiedy w wyniku rozwoju firm z sektora handlowego nastąpiło ujednolicanie zapisów umów między stronami na poziomie międzynarodowym, przy równoczesnym respektowaniu zapisów prawnych państwa, na którym to terytorium znajdowała się siedziba firmy. Zjawisko to istniało więc w świecie już dużo wcześniej, ale nikt go precyzyjnie nie nazwał. Dlatego na podstawie obserwowanych na świecie procesów prawnych i analizy literatury naukowej wprowadzono owo pojęcie. Dualizm prawny wywodzi się więc ze świata globalnego biznesu. Ukazuje on, że – tak jak w biznesie – pewne regulacje prawne obowiązują na poziomie globalnym, umożliwiając funkcjonowanie społeczeństw w erze globalizacji i tworząc uniwersalny system prawny, przy równoczesnym obowiązywaniu przepisów prawa funkcjonujących tylko na terenie danej jednostki terytorialnej. W ten sposób państwa zachowują swoją odrębność prawną, pomi-

mo obowiązujących aktów prawnych o randze międzynarodowej. Nie oznacza to jednak, że ujednolicono zasady ich interpretacji. Dowolność interpretacji prawa istniała od zawsze, odkąd istnieje zawód adwokata. W związku z tym nie należy oczekiwać, że to w przyszłości kiedykolwiek nastąpi, zwłaszcza że unifikacja aktów prawnych nie zmierza do ujednolicenia praktyki wymiaru sprawiedliwości (Cyrul i Brożek, 2003). Stworzono więc pewną uniwersalną literę prawa na poziomie globalnym, która określa obowiązujące normy w kulturze globalnej, oraz wyróżniono prawo państwowe – w niektórych przypadkach stanowe, np. USA – tworzone indywidualnie przez dane państwa bez znaczącej ingerencji struktur globalnych czy organizacyjnych, zapewniając odrębną tożsamość prawną tychże państw.

Potwierdza to więc, że dualizm kulturowy przeniknął ze sfery biznesowej do innych sfer życia społeczno-gospodarczego, warunkując funkcjonowanie społeczeństw. Stwierdza się, że współcześnie dominuje dualizm kulturowy, który przewyższa koncepcję ostatecznej homogenizacji kultury, tym samym ukazując błędne twierdzenie Fukuyamy (1998).

Podsumowanie

Głównym celem opracowania była weryfikacja tezy Fukuyamy (1998), zgodnie z którą: „kultura ostatecznie ulegnie homogenizacji”. Wykazano, że owa teza jest błędna i była naznaczona błędem już w momencie jej wygłoszenia. Do osiągnięcia powyższego celu wykorzystano ogólnodostępne dane, na których często opierają się badacze. Zaznacza się, że do analizy zastosowano innowacyjne podejście, a mianowicie oprócz artykułów i monografii naukowych uwzględniono zweryfikowane informacje prasowe, co w opracowaniach naukowych nie jest częste, gdyż głównym źródłem danych są opracowania statystyczne, artykuły naukowe, monografie itp. Weryfikując twierdzenie Fukuyamy (1998), przedstawiono cztery aspekty – psychologiczny, dualizmu kulturowego, tożsamości kulturowej i prawny. Aspekt psychologiczny ukazuje, że człowiek potrzebuje odmienności, pozytywnych doznań przez poznawanie innych kultur, podziwianie krajobrazów podczas dalekich podróży itd. Aspekt dualizmu kulturowego wskazuje pożądaną kierunek, w jakim powinna podążać kultura globalna. Mianowicie ludzie pozostają w zasięgu kultury globalnej (uniwersalny kod komunikacji w świecie biznesu), ale nie są pozbawieni swojej odrębności, tj. swoich korzeni kulturowych, np. zachowywanie tradycji swojego regionu poprzez przynależność do Związku Podhalań (Hołyst, 2013; Kowalczyk, b.d.). Trzeci aspekt to tożsamość kulturowa, która jest bardzo silna w każdym narodzie i nie sposób jej całkowicie zniszczyć, czego dowodzi prze-

trwanie kultury polskiej w okresie zaborów (Czaja, 2020). Ostatni przedstawiony w artykule aspekt to aspekt prawny. Wprowadzono nowe pojęcie: *dualizm prawny*, ukazując, że prawo globalne może współistnieć z narodowym.

Termin *dualizm prawny* wprowadzono na podstawie obserwowanych na świecie procesów prawnych i analizowanych opracowań naukowych. Zauważono, że w świecie istnieje już jakiś czas to zjawisko, ale nie nazwano go w sposób jednoznaczny. Wprowadzone pojęcie stoi w opozycji do globalizacji prawa (*globalization law*), która przez wiążące akty prawne międzynarodowych organizacji wywiera wpływ na krajowy system prawny, wymuszając nowelizacje własnych przepisów oraz respektowanie niektórych aktów ponadnarodowych, np. akty dotyczące praw człowieka, międzynarodowe regulacje zdrowotne Światowej Organizacji Zdrowia. Stanowi to więc istotny element weryfikacji prawdziwości tezy sformułowanej przez badacza. Na podstawie przeanalizowanych aspektów ukazano też pożądany dla ludzkości kierunek rozwoju kultury globalnej, tj. dualizm kulturowy, na co wskazał również Hołyst (2013). Społeczeństwo danego państwa zachowuje swoją odrębność kulturową przy równoczesnej mobilności i respektowaniu wspólnych zasad obowiązujących w świecie biznesu.

Zaznacza się, iż zastosowana metoda krytycznej analizy słów i tez wygłoszonych przez naukowców wykazała, że nie należy przyjmować za pewnik wypowiedzianych przez nich tez lub opinii. Jak ukazuje przykład weryfikacji tezy Fukuyamy, może okazać się, że wiele tez wypowiedzianych w wywiadach lub artykułach naukowych jest błędna. Na taki stan rzeczy wpływa to, że w momencie sformułowania twierdzeń nie uwzględniono wielu aspektów. Nie rozpatrywano wielu rzeczy aż tak dogłębnie, ponieważ na tamte czasy wydawało się to nieistotne lub wygłaszano śmiałe tezy, opierając się na ówczesnej dynamice przemian w świecie, co z góry powodowało, że taka teza mogła być naznaczona błędem. Większe możliwości zweryfikowania wypowiedzi naukowców i hipotez pojawiają się wraz z upływem czasu. Wtedy zyskuje się większy dystans do wygłoszonych tez oraz wiedzę w danym zakresie wniesioną przez innych badaczy, jak i z potwierdzonych informacji prasowych, które są pomocne w weryfikacji twierdzeń osób reprezentujących świat nauki. Warto więc sprawdzać prawdziwość ogólnodostępnych informacji, aby uniknąć wprowadzenia w błąd. Wskazuje to na ważność edukowania społeczeństwa w tymże kierunku. Dzięki temu uniknie się znacznego powielania nieprawdziwych teorii, które są przyczyną fali dezinformacji we współczesnym świecie.

Zajmuję stanowisko, iż ostateczna homogenizacja kultury jest utopią. Wykazały to nie tylko dobre aspekty obalające tezę Fukuyamy (1998), ale głównie dualizm kulturowy, który dominuje i stanowi skuteczną opozycję do homogenizacji kultury. Zwraca się uwagę, że w niedalekiej przyszłości prawdopodobnie dojdzie

do zderzenia dwóch kierunków rozwoju kultury globalnej – dualizmu kulturowego i homogenizacji kultury – i nastąpi ostateczne rozstrzygnięcie, który z nich zwycięży w koncepcji kształtowania kultury globalnej. To starcie jest nieuniknione, ponieważ globaliści dążą do ujednolicenia kultury, a równocześnie w sferze społeczno-gospodarczej skutecznie przyjmuje się dualizm kulturowy, wynikający ze znaczącej roli rozwoju gospodarczego. Można więc przewidzieć, że zapewne zwycięży koncepcja dualizmu kulturowego, która zdeterminowała świat biznesu.

Bibliografia

- Abdullahi, I. (2024). Globalization and cultural homogenization: A historical perspective in Nigeria. *International Journal of History Research*, 4(1), 51–63.
- Alonso, A.S., Liboreiro, J. (2023, 19 września). *Catalán, gallego y vasco tendrán que esperar para ser lenguas oficiales de la UE*. Euronews. <https://es.euronews.com/my-europe/2023/09/19/catalan-gallego-y-vasco-tendran-que-esperar-para-ser-lenguas-oficiales-de-la-ue>
- Balogun, S.K., Aruoture, E. (2024). Cultural homogenization vs. cultural diversity: Social media's double-edged sword in the age of globalization. *African Journal of Social and Behavioural Sciences*, 14(4), 1491–1512.
- Barkan, J. (2011). Law and the geographic analysis of economic globalization. *Progress in Human Geography*, 35(5), 589–607.
- Biernacka, M. (2018). *Katalonia. Między pragmatyką konfliktu a tożsamością*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Biskup, P., Szymańska, J. (2017, 2 października). *Referendum w Katalonii*. PISM. https://pism.pl/publikacje/Referendum_w_Katalonii
- Bouymaj, I., Pereira, R. (2022). Homogenization or diversification? The impact of globalization on cultural identity of the first and second-generation immigrants. *Journal of Globalization Studies*, 13(1), 73–89.
- Conversi, D. (2007). Homogenisation, nationalism and war: Should we still read Ernest Gellner? *Nations and Nationalism*, 13(3), 371–394.
- Conversi, D. (2008). 'We are all equals!' Militarism, homogenization and 'egalitarianism' innationalist state-building (1789–1945). *Ethnic and Racial Studies*, 31(7), 1286–1314.
- Conversi, D. (2010). Cultural homogenization, ethnic cleansing, and genocide. W: R.A. Denemark (red.), *The international studies encyclopedia* (s. 719–742). Wiley-Blackwell.
- Cyrul, W., Brożek, B. (2003). Globalny system prawa. W: J. Stelmach (red.), *Studia z filozofii prawa* (t. 2, s. 93–109). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Czaja, J. (2020). Kultura globalna i jej wpływ na społeczności i tożsamości lokalne. Globalizacja w wymiarze kulturowym: kultura globalna. W: E. Chodźko, K. Talarek (red.), *Wyzwania i problemy społeczeństwa w XXI wieku* (t. 1, s. 175–191). Wydawnictwo Naukowe TYGIEL.
- Dąbrowski, L.S., Środa-Murawska S. (2022). Globalized and culturally homogenized? How Generation Z in Poland spends their free time. *Leisure Studies*, 41(2), 164–179.
- Delbruck, J. (1993). Globalization of law, politics, and markets – implications for domestic law – a European perspective. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 1(1), 9–36.

- Dyfuzjonizm – hasło. (b.d.). Encyklopedia PWN. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/dyfuzjonizm;3895305.html>
- Fidler, D.P. (1996). Globalization, international law, and emerging infectious diseases. *Emerging Infectious Diseases*, 2(2), 77–84.
- Fukuyama, F. (1998). *Economic globalization and culture: A discussion with Dr. Francis Fukuyama*. Merrill Lynch Forum: Globalization. <http://pratclif.com/fukuyama/fukuyama.htm>
- Gruchola, M. (2010). Kultura w ujęciu socjologicznym. *Roczniki Kulturoznawcze*, 1, 95–114.
- Halliday, T.C., Osinsky P. (2006). Globalization of law. *Annual Review of Sociology*, 32, 447–470.
- Hołyst, B. (2013). *Zagrożenia ładu społecznego* (t. 1), Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Homogenizacja – hasło. (b.d.). Słownik języka polskiego PWN. <https://sjp.pwn.pl/slowniki/homogenizacja.html>
- Homogenizacja kultury – hasło (b.d.). Encyklopedia PWN. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/homogenizacja-kultury;3912520.html>
- Hynes, M. (2021). *The social, cultural and environmental costs of hyper-connectivity: Sleeping through the revolution*. Emerald Publishing Limited.
- Kaplan, J. (2024, 9 kwietnia). *Noblista z ekonomii przyznaje się do błędu. Zwraca uwagę na alkoholizm i narkomanię w USA*. Business Insider. <https://businessinsider.com.pl/wiadomosci/noblista-z-ekonomii-przyznaje-sie-do-bledu-zwraca-uwage-na-alkoholizm-i-narkomanie-w/cgtp0te>
- Kołodko, G.W. (2001, 25–26 stycznia). *Globalizacja a transformacja. Iluzje i rzeczywistość* [referat]. Kongres Ekonomistów Polskich, Warszawa, Polska. <https://www.tiger.edu.pl/kolodko/kolodko/referaty/pl/Referat%20Kongres%20Ekonomistow%20Polskich%2025-26%20I%202001.pdf>
- Kowalczyk, J. (b.d.). *Działalność ZP*. <https://zwiazek-podhalan.com/zwiazek-podhalan/dzialalnosc-zp/>
- Kumpoh, A. (2023). Can cultural homogenization be an open-ended process? Reconstructing the narratives of Brunei's homogenization process. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, 10(2), 75–89.
- Maśloch, P. (2005). Globalizacja i jej wpływ na rozwój współczesnej cywilizacji. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, (1), 17–26.
- Niesporek, A. (2008). Kultura globalna i tożsamość. Kilka refleksji teoretycznych. W: S. Partycki (red.), *Kultura a rynek* (t. 1, s. 206–209). Wydawnictwo KUL.
- Pieterse, J.N. (1994). Globalisation as Hybridisation. *International Sociology*, 9(2), 161–184.
- Rzepka, A. (2006). Definicyjne ujęcie globalizacji w teorii i rzeczywistości ekonomiczno-społecznej. W: B. Bednarczyk, M. Lason (red.), *Współczesne determinanty stosunków międzynarodowych* (s. 13–21). Krakowska Szkoła Wyższa im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego.
- Shapiro, M. (1993). The globalization of law. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 1(1), 37–64.
- Sirojć, Z. (2012). Globalizacja kultury. *Społeczeństwo i Edukacja. Międzynarodowe Studia Humanistyczne*, (1), 149–155.
- Stasiuk, K., Tischner, A. (2024, 1 marca). *Naprawy, części zamienne, znaki towarowe – o roli konsumentckiego postrzegania. Refleksje po wyroku TSUE w sprawie C-334/22 Audi* [referat w formule online]. Otwarte zebranie Katedry Prawa Własności Intelektualnej WPiA UJ, Wydział Prawa i Administracji UJ.
- Szmyd, J. (2006). *Tożsamość a globalizacja*. Krakowska Szkoła Wyższa im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego.
- Xue, C. (2008). A review of Tomlinson's view on cultural globalization. *Asia Social Science*, 4(6), 112–114.
- Zatyka, M. (2022, 14 grudnia). *Katalonia chce niepodległości. Rząd pracuje nad referendum*. Bankier.pl. <https://www.bankier.pl/wiadomosc/Katalonia-chce-niepodleglosci-Rzad-pracuje-nad-referendum-8456754.html>